

Bursa'nın Kentsel Gelişmesi

Raif Kaplanoğlu

Giriş

Bursa şehrinin haritaları XVIII. yüzyıldan başlayarak çizilmiştir. Ancak, çizilmiş bir harita olmasa da, tarihçi ve gezginlerin anlatımlarına göre kentin sınırları ve yerleşimi hakkında bilgi sahibiyiz.

Bursa şehri, 1326 yılına kadar sadece Hisar içiyle sınırlıydı. Bitinya ve Roma döneminde şehir dokusunun bugünkü gibi karmaşık olmadığı anlaşılmaktadır. Şehirde en önemli yatırımları da Trianus döneminde yapıldığı anlaşılıyor. İmparator **Trianus**'un özel temsilcisi Plinius'un mektuplarında, Bursa kentinin özgün yapılarıyla bu tarihteki kent görüntüsü tasvir edilir. Roma dönemi Prusa/Bursa'sında, diğer büyük Roma kentleri gibi bir kütüphane, gymnasium, stadyum, hamam, hipodrom, üstün tapınaklar ve sütunlu bir alan vardır. (Menthon 1935: 48) Bugün Hisarkapı/Tophane ile Hastane/Kaplıca Kapısı arasında olan kent meydanının tam ortasında da bir dikilitaş üzerinde İmparator Trianus'un heykeli olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. İmparator adına yapılmış tapınak, bugünkü Tophane bölgesindeki eski manastırın olduğu yerde lokaliz edebiliriz.

Bizans döneminde de Bursa'nın kent yapısının uzun süre fazla bir değişmediğinin olmadığını düşünülmektedir. En azından kent alanının bulunduğunu alanla, kamusal binalar, işlev değişikliği olsa da varlıklarının sürdüğü tahmin edilmektedir. Kentteki en önemli değişiklik, sarayın yanında, bir İç Kale/akropolun yapılmasıdır. Tekfur Sarayı olarak anılan bu iç kale, Osmanlı başkentlik döneminde de, hükümet merkezi yani Saray olarak kullanılmıştır. Başkent İstanbul'a taşınmasından sonra da, kent yöneticisinin ikametgahı olmuştur. XIX. yüzyılda redif ve askeri mahfelin bulunduğu "İç Kale", bugün de Orduevi olarak hizmet vermektedir.

Hisar içindeki kent dokusundaki önemli değişim, XI. yüzyıldan sonra, Türklerin bölgeye gelmeleriyle değiştiği tahmin edilmektedir. Çünkü, Türk saldırıları nedeniyle çevre köy ve kasabalardan kaçanların güvenli buldukları sur içine iskan olmalarıyla kentin nüfusu artmıştır. Bu nedenle, kentsel planlamaları dikkate almadan, bu olağanüstü dönemdeki yapılaşma, giderek kentin yeni kent yapısının oluşmasına neden olduğu tahmin edilmektedir. Türklerin Bursa'yı sonra ise, Hisar içinde önemli bir kentsel değişikliğin yapılmadığı sanılmaktadır.

Osmanlı Bursası

1326 yılında Bursa Türklerce alındığı zaman, kent içindeki yerleşim, sadece Hisar içinden ibaretti. Varoş olarak da; Çakırhamam'dan, Zafer Meydanı'na kadar bir mahalle, Hisar'ın batısında da, sur dibinde Gece Mahallesi'nden oluşuyordu. Bu tarihte Bursa kentinde ancak iki bin ev, yedi mahalle vardı. Kent içinde ayrıca, yedi kilise veya manastır, bir hamam, bir çarşı ile 20 dükkan vardır (Baykal 1950: 25).

Özer Ergenç Osmanlı kentini, birbirleri arasında organik bir bağlantı olmayan parçaların, düzensiz yığını olarak nitelenemeyeceği savunur. Ergenç'e göre; Osmanlı şehir planında egemen ögeler cami, bedesten ve *imaret* siteleridir. Şehre gelen yollar buralarda sonuçlanır ve aralarında düzenli bir bağlantı vardır. Bu odak noktaları arasındaki çatı, ekonomik etkinliklerin sahnesi olan çarşı ve pazar yerleri ile doldurulmuştur. Şehrin asıl merkezini bedesten oluşturur. Etrafında, yalnızca bir geceleme yeri niteliği taşımayan, aynı zamanda ticaret yeri olan hanlar yer almıştır. Çoğunlukla kentin büyük cami, yada camilerinden bazısı da burada yer alabilir. Bu merkezden diğer odak noktalarına doğru bir yayılma göze çarpar. Yayılmanın mihrini de bedestenden başlayan ve Uzunçarşı denilen geniş cadde oluşturur. Uzunçarşı, şehirde üretilen her türlü mal ve hizmet erbabının bulunduğu kesimdir (Ergenç 1980: 103-108).

Sultan Orhan Bursa'yı aldıktan sonra Hisariçi Sarayı, evleri, çarşıları olduğu gibi bırakıp kenti dışarı çıkarmaya, Anadolu'dan gelen Türk boylarına yer hazırlamaya başlamıştır. Bu nedenle sur dışında kültürel ve ekonomik kuruluşlar yapmıştır.

O tarihte Çakırhamam'dan, Setbaşı'na kadar geniş bir Gökdere yatağı bulunup, bu alan fundalık ve bataklık idi. Buralarda, içine girilmesinin dahi korkulduğu yerlere han, hamam, cami ve imaret yaptıran Sultan Orhan, bu yapıları bir sur ile de korumak istemiştir.

Sultan Orhan'ın Hisar'ın doğusuna yaptırdığı yapı kompleksine karşın, yerine tahta geçen I. Murad da, batı yönünde Çekirge'de yaptırdığı yapı kompleksi, kenti batı yönüne doğru bir gelişmeyi belirlemiştir. Sultan Bayezid ise, bu yönün aksi bir yerde yaptırdığı külliyesi, kentin dokusu açısından önemli bir nokta oluşturmuştur. Çelebi Mehmed ile II. Murad'ın Bursa'da yaptırdıkları külliyeler de, kentin gelişmesi göz önünde tutularak yaptırılmış önemli yapı kompleksleridir.¹ Kentin ana merkezini ise, Orhan Bey'in yapılarının bulunduğu bölge belirler ve bu ticari merkez yüzyıllarca hiç değişmemiştir. Böylece, daha önceden belirlenmiş bir programa göre olmasa da, kentte yaptırılan külliyelerin çevresinde oluşan mahallelerle büyüyen Bursa, mahalleleri birbirine bağlayan ulaşım aksarının, bu kent dokusu içersinde kendiliğinden oluştuğunu varsayabiliriz.

Diğer yandan Anadolu ve Türkistan'dan gelip Bursa'ya yerleşen göçmenler de kent içinde ayrı mahallelerde iskan edilmişlerdir. Fetih sırasında Bursa'ya gelen Abdal Mehmed, Abdal Musa ve Abdal Murad gibi dervişlerin yerleştiği yerlerde, birer mahalle kurulmuştur. Konya Ereğli'sinden gelenler, Şeker Hoca Mahallesi civarında, Sivas'tan gelenler Sivasiler Mahallesi'nde, Karaman'dan gelenler Karaman Mahallesi'nde, İran ve Azerbaycan'dan gelenler Reyhan altındaki Acemler Mahallesi'nde, Bozkuş aşiretinin bir bölümü de Nalbantoğlu Mahallesi'nde iskan edilmişlerdir. Türkistan'dan gelenler ise, şimdi bulunmayan Pınarbaşı'ndaki Özbekler Tekkesi civarında, Hindistan'dan gelenler, Pınarbaşı'ndaki Hindiiler Tekkesi civarında yerleşmişlerdir.

Bursa'daki azınlıklar da, Hisar çevresindeki varoşlarda yaşarlardı. Çakırhamam'dan Çatalfırın'a kadar olan bölgeyle, Setbaşı ve Demirkapı bölgelerinde Rumlar yaşardı. Yahudilik Mahallesi'nde de Yahudiler yaşamaktaydı. Ermeniler ise Setbaşı semtinde yaşamaktaydı.

Bursa Mahallelerin yapısı ve yönetimi

Bursa'da temel yerleşme birimi, genellikle bir dini yapının yada bir pazarın etrafında gelişmiş olan mahalle idi. "Her mahalle, kendi gelenekleri ve yaşama tarzları ayrı ve farklı cemaatleri içine alıyordu. Mahallenin yerleşikleri dini inanç; ekonomik meşgale ve onları komşularından ayıran diğer faktörlerle birbirlerine bağlanmışlardı. İbadethaneleri yada pazar yeri, bütün mahallerinin ortak faaliyeti, gerektiğinde açılan ve genişletilen cemaat merkezini teşkil ediyordu" (Ergenç 1980: 103-108).

Mahalle sözcüğü, Osmanlı döneminde kolektif bir kimliği ifade etmekteydi. Çünkü Osmanlı dönemi belgelerine göre mahalleyi bütün olarak kabul etmekteydi. Osmanlı kentlerinde bireyler yaşadıkları mahalleye göre tanımlanıyor veya tanınabiliyordu. Devlet, birçok açıdan mahallede oturanlara bireysel değil, ortak sorumluluklar yüklemiştir. Bu ortak sorumluluğu da çeşitli ortak alanlar oluşturarak sağlamıştır. Hatta mahalle, Osmanlı döneminde mali bir birimdi. Birçok vergi mahalle birimi temelinde toplanıyordu; yani kentin geneline düşen vergi miktarı mahallelere bölünüyor, daha sonra da her mahalle kendisine düşen vergiyi kent idaresine vermekle yükümlü tutuluyordu. Özellikle XVIII. yüzyılda yaygınlaşan "avarız" ve "imdadiye"ler bu türden vergilerdi. Mahallelerde, geceleri bekçilerle birlikte gezen halktan oluşan "asesler" bulunmaktaydı. Bu kişiler bekçilere yardımcı olmaktadır. Aseslerin başkanına, "asesbaşı" veya "asesler kethüdası" denilmekteydi.

Mahalleler, merkezin denetiminde, ama onlardan ayrı birer özerk yönetim gibiydi. Zaten Osmanlı yasaları, mahalle bireylerini birbirine zincirleme sorumluluk biçiminde bağlamıştır (Akdağ 1979: I-93). Özellikle avarız vergilerinin, mahalleleden ortak olarak ödenmesinin istenmesi, bu birliğin temelini oluşturmuştur. Mahalleli, vakıf akçası denilen mahalle kasasına, gücü ve sorumluluğu ölçüsünde para koyardı. Mahallenin sandığında biriken bu para, mahallenin dayanışma ve ortak sorumluluğunun gelişmesinde çok önemli bir işlev üstlenir. Bazen bu paradan, ihtiyacı olan mahalleliye ödünç,¹³ bazen de faizle verilip mahalle sandığına gelir sağlanırdı (BKS. A.113, s.59; Engin 1936: 27).

Mahallenin ortak hareket etmesini sağlayan diğer bir zorunluluk ise, mahalledeki herhangi bir asayiş olayında tüm mahallelinin ortak sorumlu tutulmasıdır. Devlete karşı mahallelilerin kolektif olarak sorumlu tutulmaları, Osmanlı döneminde vergi konusu ile

¹ F.Yenişehirlioğlu, XIV-XV. Yüzyıl Mimari Örneklerle Göre Bursa Kentinin Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi, IX.T.T.Kon, Bildiriler, III, Ank.1989, s.1345-1352

sınırlı değildi. Osmanlı ceza hukuku da işlenen bir cinayetten, katilin bulunamadığı hallerde tüm bir mahalle halkını sorumlu tutardı. Bu nedenle her mahalle, kendi mahallesinin güvenliğini sağlardı. Her mahalle kendi değerlerini, anıtsal eserlerini korumaya özen gösterirdi. Bu nedenle mahalleli sık sık bir araya gelip mahallenin sorunlarını görüşüp çözmeye çalışırdı.

Mahalle merkezinde mescit, tekke veya kilise bulunmaktaydı. Bursa'daki mescit ve tekkeler, sadece namaz kılınıp ibadet edilen mekânlar olmayıp aynı zamanda mahallenin bir meclis binası idi. Özellikle akşam ve yatsı namazında bir araya gelen mahalle cemaatinin lideri, mahalle imamı veya papazı idi. Mahallelerde imam, öğretmen, avarız mütevellisi, kethüda, şeyh, esnaf ve tüccarların ileri gelenlerinden oluşan bugünkü ihtiyar heyetini andıran bir mahalle meclisinin de bulunduğu kadı sicillerinden anlaşılıyor.

Osmanlı şehri, aralarında organik bir bağlantı olmayan, mahalle denilen birimlerin oluşturduğu bir bütündür ve planı etkileyen sevkedici öğeler yoktur. Çünkü şehirli, kendini yönetecek kurumları geliştirememiştir (Ergenç 1980, s.103-108). Bu nedenle Bursa'da yapılan konutlar ve mahalle düzeni bu şartlara uygun olarak gelişmişti. Mahalle merkezinde bulunan mescit veya kilisenin etrafında birçok çıkmaz sokak bulunurdu. Konutlar, belirli bir planlamayla yapılmadığı için oluşan dar ve çıkmaz sokaklar mescide doğru açılırdı. Bu mahalleden diğer mahallelere ve dolayısıyla kent merkezine "Uluyol" denilen bir tek yoldan gidilmekteydi. Böylelikle mahalleye gelen-giden daha rahat gözlenebilecek, olası asayiş olayları önlenebilecektir. Mahalleler öylesine birbirinden ayrılmıştır ki, bunların ayrı birer kapılarının bile bulunduğu, kadı sicillerinden anlaşılıyor.¹⁵ Bursa'da mahalleler, herbiri ayrı bir birim olarak, diğer mahallelerden bağımsız bir düzende yapılmıştır.

1867 yılında çıkarılan yerel yönetimlere ilişkin yönetmeliğe göre mahalle yönetiminde bazı değişiklikler olmuştur. Buna göre mahallenin ancak 50 haneden oluşabilecekti. Mahalle yöneticileri de bir bakıma devlet görevlisi sıfatı taşımaya başladı.

Bursa'yı Tahrip Eden Fekaketler

Bursa, bir taraftan imar edilirken diğer taraftan da istila, yangın ve depremler ile büyük felaketler yaşamıştır. Yaşanan bu felaketler, elbette Bursa'nın tarihsel yapıtlarına büyük zarar vermiştir.

Bursa'nın yaşadığı ilk büyük felaket, 1402 yılında Timur istilası ile yaşandı. 1414 yılında ise Karamanoğlu Mehmed Bey felaketi yaşandı. Kenti günlerce kuşatan Mehmet Bey, Orhan Camii ve çevresini yakmıştır.¹⁰ 1481 yılında, Sultan Cem'in Bursa'daki saltanatı sırasında da, Bursa büyük tahribatlar yaşamıştır.

2 Şubat 1489 tarihinde meydana gelen bir yangın sonucu ise, Bursa'da 25 mahalle tamamıyla yanmıştır.¹¹ 7 Ağustos 1491 yılındaki yangında da Bursa'da birçok anıt tahrip oldu. 1520 yılındaki deprem ve yangında ise, kentin yarısı yok olmuştur. 1590 yılında yine aynı büyüklükte bir yangın yaşayan Bursa'da, 1728 yıllarında da Kayan Çarşısı yangını oldu. 1756 yılında çıkan yangında ise, Sipahi Pazarı, Geyve Hanı, Çıra Pazarı ve Saraçhane gibi yerler büyük tahribat gördü. Ufak tefek yangınlar dışında 1761-1804 yılları arasında yedi büyük yangın geçiren Bursa'da, 1801 yılındaki yangında ise kentin üçte ikisi yanmıştır.

Bursa tarihinde en kara gün kuşkusuz 9 Şubat 1854(H.1271) günüdür. Bu tarihte meydana gelen deprem ve ardından çıkan yangınla Bursa'daki hemen hemen tüm tarihsel anıtlar tahrip görmüştür. "Küçük Kıyamet" olarak adlandırılan bu depremde Bursa, otuz saniyede yerle bir olmuştu.¹² Bu tarihten sonra İstanbul'dan Müteahhit, mimar ve mühendisler yollanmıştır. Depremde oluşan molozlar, Belediye bahçesine dökülüp burası doldurulmuştur.¹³

¹⁰ Aşıkpaşaoğlu Tarihi (Atsız) İst. 1970, s.91.

¹¹ Edimeli Oruç Beğ Tarihi (Atsız) Kervan Yay. s.135.

¹² Baykal, "1854 Zelzelesi ve Tahribatı" *Uludağ Der.* (1947) Sayı: 83, s.17-19; K. Pamukçuyan, *Bursa'da 1855 Yılı Büyük Depremi*, Tarih Toplum Der. s.22

¹³ M.T. Koyunluoğlu, "İznik ve Bursa Tarihi" Bursa, 1935, s.94.

Bursa'nın Yeniden İmarı

1801 Büyük Bursa Yangını'nın külleri kurumadan hemen arkasından gelen 1855 depremiyle sarsılan Bursa, adeta yeniden kurulma gereği duyulmuştur. Bir anlamda bu yıkıcı felaketler, Bursa'da modern şehirciliğin uygulanabilmesi için de bir ortam yaratarak, yöneticilerin işini kolaylaştırmıştır.

Üç defa Bursa'ya gelmiş olan Hayrullah Efendi bu gelişmeleri şöyle etüt etmiştir: "Birkaç yıl önce, birbirini izleyen depremler tarihsel anıtları yıkmıştır. Zaten kentin sokakları dar ve düzensiz olduğundan, bayındırlığı ve zenginliği ile ünlü bu koca memleket harabeye dönmüş idi. ... İkinci kez Bursa'ya gittiğimde, Bursa'da büyük deprem olmuştu. Bu büyük deprem, kentte ne varsa tüm anıtları ve evleri yıkmıştı. Sokaklar molozlar ile dolmuştu. Ulucami'nin içine girilmez, Çelebi Sultan Mehmet'in cami ve türbesi tarafına varılmaz haldeydi. Kentin içi yanmış, yıkılmış, birbiri üstüne yığılmış yapılardan bir harabelik durumuna gelmiş olduğunu görünce büyük üzüntü duydum" (Hayrullah Efendi, 1948: 39).

1869 yılında Warsberg, deprem sonrası Bursa'yı şöyle anlatır: "1855 yılına kadar (Tophane'de) bir Bizans kilisesi vardı. Depremde tamamıyla yıkılmış. Kalıntılarını ötede beride görüyoruz. Renk renk mermerler, mozaik parçaları. Bazı mermer blokları arasında çok değerli heykelticilere rastlıyoruz."

1863 yılında Ceride-i Havadis gazetesine göre; Vefik Paşa Yenişehir, İznik, Gemlik ve çevre il ve ilçeleri denetledikten sonra yeni bir Bursa kurmaya başlamış. Gazete haberine göre Bursa'nın imarı için her gün birkaç yüz kişi çalışıyordu (4 Teşrinievvel 1863 ve sayı 1161). Dönemin vakâyinüvisi olan Ahmet Lütfi de, Paşa'nın yaptığı imar hareketlerini övmektedir (Ahmet Lütfi, X-105).

Gezgin Lindau ise, deprem ve yangın sonrasında Bursalıların evlerine yeniden yapma için isteksiz olduğunu gözlemiştir: "Neredeyse tüm evler depremden zarar gördü. O yüzden, Hıristiyanların evleri gibi, Türklerin evleri de alalacele tekrar yapıldıklarından dolayı çok fakir bir görünüme sahipler. Kent tamamen çamur ve tahtadan yapılmış. Bir iki katlı bu kulübelerin nasıl bir kasırga veya basit bir sağanağa dayanabildiğine şaşıyorum. Çarşının batısında bulunan evler Yahudi Mahallesi'ne ait olup en fakirdirler. Küçücük bir odada üst üste yatan o kadar çok kadın ve çocuğun yaşadığına inanmakta zorluk çekiliyor" (Kaplanoğlu/Günaydın 2000: 211 vd).

Görüldüğü gibi Bursa'nın fakirleşmesinde ve kent dokusunun oluşmasında yangın ve depremlerin çok önemli rolü vardır. 1855 depreminin hemen ardından Bursa'ya gelen Ubcini, kentin dörtte üçünü harap olmuş görmüştür. 1863 yılında, bu depremin yaralarını sarmak için Anadolu'nun Sağ Kolu Müfettişliği'ne atanan Ahmet Vefik Paşa, Bursa'nın yeniden imarını sağladığını söyleyebiliriz. Hükümet tarafından, Tanzimat reformlarını, Hüdavendigâr eyaletinde ilk kez uygulamakla görevlendirilmişti. Ayrıca kentin restorasyonu ve yeniden inşa edilmesiyle de ilgilenmiştir (Aslanoğlu, 1998: 175).

Bursa'nın yeniden inşa edilmesinde, Osmanlı öğrencilerini eğiten Avrupalı mühendislerin askeri okullara soktuğu şehircilik yöntemleri uygulandı. Mühendis olan bu öğrencilerden biri Suphi Bey, 1857 yılında kentin ilk kadastro planını çizdi ve bu plan 1862 yılında bastırıldı. Vefik Paşa, Bursa'nın yeniden inşa edilmesi için bu plandan çokça yararlanmıştı.

Tanzimat döneminin hemen hemen tüm resmi yapıtları Vefik Paşa'nın kente görev yaptığı dönemden sonra inşa edilmiştir. 1863'ten önce, Bursa'da Tanzimat'ın başlangıcından itibaren inşa edilmiş üç resmi yapı vardı: Rüştüye, İdâdî okulu ile Hünkar Köşkü. Vefik Paşa, kentin yeni yönetim merkezi olan Hükümet Konağı'nı, kentin doğusunda yaptırmıştı. Valilik Konağı, yeni Gemlik (Yeniyol) Caddesi'nin açılması nedeniyle daha da önem kazanıyordu. Bursa'daki sivil anıtlar ile özel vakıf binalarının büyük bölümü 1879'dan sonra yapılmıştı: Hastane, tiyatro, belediye binası ve postane hep bu devirden sonra yapılmıştır (Laurent 1996: 105-119). 1879-1882 yılları arasında ise Bursa valiliği yapan Vefik Paşa, Bursa'da ilk kez tiyatro binası ile modern hastaneyi açmıştı. Hükümet Konağı önünden başlayıp Balıkpazarı, İtfaiye Garajı ve Altıparmak yönüne giden caddeyi açtırmıştı. Çekirge- Hamzabey- Kaplıcakapı- Zindankapı- Işıklar yolu da, Vefik Paşa döneminde açılmıştır (Hayrullah Efendi, 1948: 39). Bu dönemde Yeşil'den Emirsultan'a kadar geniş ve birbirini karşılayan caddeleri açmıştı. Bu yeni

caddelerin kenarlarında da yeni evler yapılmaya başlandı. Ulucami'ye dek çok düzgün bir cadde açılmıştır.

Kentin en eski ve en güzel mevkilerinden biri olan Hisar'a çıkmak için uygun bir yol yoktu. Bugünkü yol depremden sonra yapılmıştır. Osman Gazi Türbesi ve çevresi, depremden sonra evler istimlak edilip geniş bir alan yapılmıştı. Türbe de meydana çıkarılmıştı. Bursalılar Hisar'ın içinde dağlarca yığılmış kalmış olan molozları kaldırıp Osman Gazi'nin gömülü oldukları Davullu Manastırı'nın eski sınırlarının bulunduğu geniş bir alan yapılmıştır" (Hayrullah Efendi, 1948: 39).

Bu dönemde kentte çok sayıda büyük binalar yapılmaya başlandığı görülür. Nitekim 1913 yılında Bursa'da Fransız Biraderlerden David'e ait bir apartmanın bulunduğunu, Belediye Arşivi belgelerinden öğrenmekteyiz. Olasılıkla Bursa'nın ilk apartmanı bu binaydı (KA, Beld, E/26, 3). 1919 yılında Belediye tarafından istimlak edilip meydan haline getirilecek olan Orhan, Ulucami civarı adasıyla, Setbaşı Köprüsü civarındaki adada ve Tahtakale ortasında bulunan baraka ve konutlar yıkılıp alan yapılmak için girişimlerde bulunulmuştu (KA, Beld, F/72- 154).

Bugünkü Cumhuriyet Caddesi olarak anılan Hamidiye Caddesi, Belediye belgelerine göre 1913 yılında (KA, Beld, E/26, 261; E/21, 80), Maksem Caddesi olarak anılan Mecidiye Caddesinin yapımım da 1909 yılında tamamlanmıştı (KA, Beld, E/22, 417). Bugünkü Sebze Hali'nin bulunduğu yerdeki eski Timurtaşpaşa Tren İstasyonu'ndan Eski Gemlik Caddesine açılacak yola dair çalışmalar, 1918 yılında gerçekleşmişti (KA, Beld, E/29, 1781). Bu dönemde Meşrutiyet (Yeni Hükümet) Caddesi de açılmıştı (KA, Beld, E/29, 1783). Yeni caddelerin açılması, özellikle Mecidiye-Maksem yolu için güneşiri çalışıldığı görülür. Reşit Mümtaz Paşa döneminde, Hamidiye Caddesinden iki yolla, Mecidiye yolunun Maksem yönüne doğru Erkek Lisesi'ne kadar tüm yol ıslah edildi (Bursa, 27 Şubat 1906).

Bursa kent yollarına bu dönemde, yoğun bir şekilde parke taşlar döşendiği görülür. Bozuk parke yollar da tamir edilir. Parka taşlarının, Kaplıkaya'daki bir ocaktan geldiği belgelerden anlaşılmaktadır (KA, Beld, E/73, 1928). 1910 yılında, Bursa-İnegöl yolunun müteahhitliğini de, Ali Bey adlı bir kişiye verilmiş, ancak bu kişi kereste ticaretini olumsuz etkilediği için bazı şikâyetlere neden olmuştur (BOA, DH.İD, 3, 10).

1910 yılında Gökdere suyu ihalesi Mösyö Lakrovane'ye verilmişti. Ancak daha inşaat bitmeden gerçekleşen seller nedeniyle birçok sorunlar yaşandı. Bu inşaat 1912 yılına kadar sürmüştü (BOA, DH.İD, 41, 37). Bu projeye, Bursa'ya ilk kez demir borularla su getirilmiştir. 1915 yılında şehrin su ihtiyaçlarını belirlemek üzere Fransız mühendis Bonmezon getirilmişti. 1918 yılında, Bursa'da şehir içinde 6.000 konutun su abonesi olduğu anlaşılmaktadır (Dağlıoğlu, *Türkün*, 1937: s:9-10)

Modern Kentleşmede Meydanların Önemi

Bugünkü Heykel Alanı, Meşrutiyet döneminden bu yana kentin tören alanı olarak kullanılmaktaydı. Valilik Binası'nın çevresi de duvarlarla çevriliydi. I. Dünya Savaşı'ndan önce çıkan yangında bu yapılar yanarak yok olmuştu. Bir süre Hükümet Binaları Cumhuriyet Caddesi üzerinde bulunan Perşembe Hamamı yanındaki eski tütün deposu civarındaki binaya taşınmıştı. Reşit Paşa'nın eseri olan Hükümet dairesi, Bursa'nın en güzel ve en büyük yapılarındandı. Bu bina Vali Hacı Adil Bey'in döneminde, bir kaza sonucunda yanmış, yangın sonrasında Hükümet binası bulunamayınca, devlet daireleri çeşitli yerlere taşınmak zorunda kalmıştı. Buna göre daireler Belediye'nin üst katına, Setbaşı, Koza Hanı ve civarındaki çeşitli binalara taşınmıştı. Bu sırada Ulucami karşısında askerlik şubesi yerine belediye binası yapılmıştı (Ertuğrul, 3 Şubat 1923).

1920 yılına gelindiğinde ise, Hükümet Meydanı'nda bazı resmi törenlerin yapıldığı ve kentin en önemli alanı olduğu anlaşılıyor (Millet Yolu, 4 Haziran 1920). Bu bölgedeki resmi binaların yanmasından sonra 1922 yılında, bugünkü Heykel Alanı yeniden düzenlenerek Valilik, Defterdarlık ve Adliye binalarının yapımına başlanmış, 1926 yılında tamamlanmıştır (BCA, Sayı: 3955, Dos:36-14). Alanın ortasında bulunan Atatürk Anıtı'nın yapımına ise 1925 yılında başlanıp 29 Ekim 1931 tarihinde açılışı yapılmıştır. Bugün birçok yeni alan oluşturulmuş olsa da, modern anlamda kent merkezini oluşturan yer, Cumhuriyet Alanı'dır.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren kamuya ait olan alanlarda kaçak yapıların yıkılmaya başlandığı, meydan ve cami önünde yapılan barakaların yıkıldığı görülür (KA, Beld, E/73, 2138). Böylece yeni Hükümet dairesi karşısındaki kurulan meydanın açılması sağlanmıştır (KA, Beld, E/76, 393). Yeni yasayla birlikte meydan, sokak, cadde vb yerlere dair yetkiyi belediyelere veren kanuna dayanarak çok sayıda istimlâk yapılmıştır. Tahtakale Çarşısı'nın ortası da bu kanuna göre açılabilmiştir. Zafer Meydanı için de istimlâkler yapılmıştır (KA, Beld, F/74, 750). Bilecik Mahallesiindeki evler istimlâk edilip burada da meydan açılması kararlaştırılmıştır (KA, Beld, E/73, 1423). Orhan ile Ulucami arasındaki meydanın istimlâki 1924 yılında gerçekleştirilmiştir⁸ (KA, Beld, E/75, 352).

Yeni Açılan Caddeler

Cumhuriyetin ilk yıllarında; bir taraftan yeni yollar açılırken, diğer yandan eski yollar da tamir edilmiştir. Özellikle caddeler hızla kaldırım döşenmeye başlamıştır. Kaldırım taşları da Kaplıkaya'dan getirilmekteydi. Bunun için Belediye, Granit Taş Ocakları Şirketi ile anlaşmıştı (KA, Beld, F/71, 1018). 1921 yılında Mecidiye Caddesi için yeni istimlâkler yapıldı (KA, Beld, E/21). Reşadiye Caddesi de, Cumhuriyet yıllarında hizmete açılmıştı (KA, Beld, F/80, 425). Çekirge'deki Reşadiye Caddesinin ikinci kısmını teşkil eden Kükürtlü Hamamı altındaki yolun yapımı da Cumhuriyet öncesi döneme kadar inmektedir (KA, Beld, F/72- 324). 1924 yılında Belediye, Balıkpazarı'ndaki Eski Rum Kilisesi'nden, Çakır Hamam'ın önüne çıkan Ulucami-Tophane yolundan ilerleyerek Zafer Meydanı'na inen yolun 25 metre genişliğinde düzenlenip yeniden inşası için çalışmalar yapmıştır (KA, Beld, E/77, 523). 1925 yılında Bursa Çekirge yolu da yeniden yapılmıştır (Kardaş, 16 Kanunusâni 1925).

Ahmet Münir Paşa (1891-1897) valiliği sırasında Maksem Caddesi'ni açmaya başlamış. Günümüzün en önemli olan ve yoğun biçimde kullanılan ulaşım aksları Fevzi Çakmak-Santral Garaj bağlantısı, Cumhuriyet Caddesi, Çakırhamam Stadyum arası Vali Mümtaz Paşa (1903-1906) döneminde açılmıştır. Hanlar Bölgesi'nin kuzeyinden geçen Hamidiye/Cumhuriyet Caddesi, Reşit Mümtaz Paşa (1903-1906) döneminde açılarak, kent silüetinde önemli değişiklikler yapılmıştır.

1880 yılında Setbaşı'ndan Yeşil'e giden caddenin düzgün ve geniş olduğu görülmektedir.² (Hüdavendigar Sayı 74, 1 Kasım 1869)

Çekirge köyü merkeze yeni bir yolla bağlanmıştı. Hükümet Caddesi'ni dik kesen Yeni Yol/Gemlik/İnönü Caddesi'nin açılmasıyla, hem kent merkezine ulaşım kolaylaşmış, hem de Haussmann'ın Paris'teki uygulamalarına benzer bir biçimde eski anıtların Tanzimat dönemi yapılarıyla ilişkilmesini sağlamıştı. (Laurent, 1999, s.86-90)

Anadolu'da çağdaş kent yönetimi ilk kez Bursa'da uygulandı diyebiliriz. Bursa'ya sürülen Ahmet Vefik Paşa, Balkan'larda Tuna Valisi Mithat Paşa'dan sonra Bursa'nın geleneksel mahalleyi temel alan kent dokusunu değiştiren yönetici oldu. Çıkmaz sokaklar ile birbirinden bağımsız olan geleneksel mahalleleri birbirlerine bağlamak için çok önemli çabalar harcadı.¹⁸ 1855 depremi ile kentin üçte ikisinin yıkılmış olması, Vefik Paşa'nın bu tür girişimlerini daha de kolaylaştırdı. Bu tarihten itibaren mahalleler eski özelliklerini yitirmiş, tüm yetki ve sorumluluk kentin genel yöneticilerinin eline geçti. Mahalle yöneticilerinin önemi de çok azaldı. Hem yönetsel bakımdan, hem de Bursa'daki en önemli imar hareketi, Ahmet Vefik Paşa döneminde yapılmıştı. (Aslanoğlu 1998: 175) 1879-1883 yılları arasında valilik yapan Vefik Paşa, Bursa'da ilk kez tiyatro binası ile, modern hastaneyi açmıştır. Hükümet Konağı önünden başlayıp Balıkpazarı, İtfaiye Garajı

² 1869 yılında "Hükümet civarından Setbaşı'na giden tarik geçilmez derecede iken pek muntazam ve şose olarak yapılması pek isabet olduğu cihetle, ahalice cümlenin tahsinini kazanmıştı. Bu aralık bir de Camikebir şerifinin kiblesi sağ tarafının köşesinden Çatalfırın caddesine ve oradan dahi Çekirge tarafına mütassıl olmak üzere mecidden vasi'i şose olarak bir caddenin küşadı için mühendisler tarafından haritalar yapılmakta olduğu ve ahd-i karide inşasına mübaşeret olunacağı işitilip memleketimizde bu açılacak tarik-i cedid ile dahi bir şerif-i mahsus kazanacağı dergar bulunmuştur. Fakat bu tarikin inşası mahsenatdan olduğu misellu Setbaşı'ndan Yeşil ve Hz. Emir'e giden tarikin vesatında olan köprüden araba değil hayvan ile gidilmek müşkülce bulunduğundan mezkur köprünün tanzimiyle oradan doğruca Yeşil camii şerifi havalisine bir tarik küşat olunmuş olsa pek münasip olacağı ve burasının inşası hükümet ve belediyenin dahi emel-i mahsusu bulunmuş olacağı meczum-u a'caranem olduğundan ve gazeteniz bu makle-i umur-u hayriye-i ihtarına açık bulunduğu ilan buyurulmuş eduginden münasib buyrulur ise iş bu ihtarımın tab ve derc olunması iltimas olunur." (Hüdavendigar Sayı 74, 1 Kasım 1869)

ve Altıparmak yönüne giden cadde ile Çekirge-Hamzabey- Kaplıcakapı- Zindankapı- Işıklar yolu da, Vefik Paşa döneminde açılmıştır (Danişmend 1948: 40).

1886 yılında Bursa'da imar faaliyetleri şöyle sıralanmıştır: "263 ev yeni yapılmış, 415 ev de tamir edilmiş. 55 yeni dükkân yapılmış, 157 dükkân da tamir edilmiş. Üç yeni han yapılmış, 11 han da tamir edilmiş. Üç yeni hamam, 9 fabrika yapılmış, iki fabrika da tamir edilmiş. Ayrıca biri yeni yapılmış, 7 tamir edilmiş değirmen, 7 kahvehane ve gazino tamir edilmiş. 103 çeşme yeni yapılmış, 83 çeşme de tamir görmüş" (1303 Salnamesi, s.92).

1889-1891 yılları arasında Bursa valisi olan Mahmut Celalettin Paşa, Hükümet Konağı karşısından başlayıp ovaya ve oradan da İnegöl'e doğru bir cadde açmaya çalışmıştır. Bu caddeye Yeniyol adı verilmiştir. Celalettin Paşa'nın döneminde, bugünkü sebze halinden, Acemler'e doğru giden yolu açtığı bilinmektedir. 1871-1878 yıllarında ise, Hastane/Tophane Caddesi açılmıştır (Akbulut 1957: 60-63). 1905 yılında Meydan-ı Osmani olarak anılan Tophane'de düzenlemeler yapılmıştır (KA, Beld, E/19, 4).

1891 yılında Mihaliç/Karacabey Caddesi'nin resmi açılışı yapılmıştır. (KA, Beld, E/30 80). 1903-1906 yılları arasında Bursa Valiliği yapan Reşit Mümtaz Paşa da, Meksem'den ovaya doğru Mecidiye/Maksem Caddesini ve ona dik olarak İtfaiye Alanı'ndan Atpazarı Hamamı'na giden Hamidiye/Cumhuriyet Caddesini açtırmıştır. Uludağ yolunu da bu vali açtırmıştır. (Abdülkadir 1327: 302). 1905 yılında Hamidiye Caddesi, Tahıl Pazarı'ndan Tatarlar'a kadar olan bölümü tamamlanarak hizmete açılmıştır. (Hüdavendigâr, 22 Şubat 1905) 1891 yılında, Hükümet Konağı'nın yeniden yapılması için de çalışmalar yapılmıştır (KA, Beld, E/30 188). Bursa'da; Gemlik yolu başta olmak üzere yolların yapımı için Mösyö Balyahova adlı yabancı bir mühendis getirilmişti. Bu mühendis Bursa'da tüm yolların yapımına nezaret etmişti (KA, Beld, E/2-1: 798, 824, 826, 828). Aksu köyünden Kestel köyüne kadar olan caddenin yol çalışmaları için çok sayıda kişi görevlendirilmişti. Bu yol üzerinde: Kestel 10, Çataltepe 20, Gözede 20, Aksu 20, Ada 20 işçi çalışıyordu (KA, Beld, E/2-1: 1010).

1898 yılında Bursa kazasında 226 cami, 25 medrese, 45 tekke, 29 kilise, 49 han, 45 hamam ve 21 kaplıca vardı. Şehir merkezinde ise 165 cami, 27 medrese, 36 tekke, 6 kilise, 3 havra, 10 otel, 49 han, 26 hamam, 41 buharlı fabrika, 37 debbağ, 18 boyahane, 263 kahvehane, 80 meyhane, 2.930 dükkân, 28 değirmen, 100 fırın, 10 eczane, 3 tiyatro, Islahane, Hastane, Darüşşifa vardı (1316 Salnamesi, s.263). 1906 yılı Salnamesine göre ise; Bursa şehri 175 mahalle ve 66.151 nüfusa sahip olup şehirde: 1 telgrafhane, 2 hasta ve bimarhane 16 karakol, 1 reji dairesi, Medrese Öğretmen Okulu, İpekçilik Okulu, Öğretmen Okulu, Askeri idâdiyi-i Mülki, Erkek Rüştüye-i Askeri, Kız Rüştüyesi, Sanayi Mektebi ile 54 iptidâî okulu ve 14 Gayrimüslim okulu vardı. Bu tarihte Bursa'da 13.980 ev, 4.228 dükkân, 433 kahvehane, 873 arsa, 21 otel, 86 han, 345 oda, 117 fırın, 5 yağhane, 9 eczane, 42 harir/ipek fabrikası, 6 kiremit ve çömlekhane, 31 debağhane, 1 şişehane, 1 balıkhane, 3 mezbaa, 1 tiyatro, 114 ahır ve arpalık, 64 değirmen, 188 cami ve mescit, 75 türbe, 27 medrese, 8 imaret, 39 tekke, 156 mezarlık, 10 kilise, 1 havra, 1 metropolithane, 53 su dökümü, 579 çeşme ve şadırvan, 24 köprü ve 9 meydan ve mesire yeri vardı²³ (1324 Salnamesi, s. 280-281).

1894 yılında Belediye, tanzifat vergisi için şehir içinde kaç ev bulunduğunu ve bunların ne kadarının ahşap veya kârgir olduğunu belirlemeye çalışmıştı. Daha sonra yapılan araştırmada ise, Bursa şehrinde toplam 10.667 ev bulunduğu belirlenmişti (KA, Beld, E/5, 942, 890). Bu tarihte Bursa evlerinin büyük bölümü kârgirdi.

Belediye Meclisi ve encümeni kayıtları incelendiğinde, 1890'lı yıllarda Belediyenin en önemli konularının su, hastane, lağım, iskân ve vergi olduğu anlaşılmaktadır. 1910'lu yıllarda ise bunlara kaldırım, tanzifat(temizlik vergisi), gaz, elektrik, fener vb. konular da eklenmiştir. 1900'lü yıllardan önce Belediye kalfası (Fen İşleri Müdürü) olan Porof Ohannes, üç kıtada, çeşitli ülke ve kişilerle kalfalık yapan önemli bir mühendis olduğu anlaşılmaktadır (Bursa, 27 Şubat 1906).

1890'lı yıllarda, Bursa'da bir yangın sırasında, itfaiye erlerinin vakit geçirmeden harekete geçmesi amacıyla, merkez vilayette birer itfaiye, liva ve kazalarda merkezlerinde de birer şube kurulması kararlaştırılır. (KA, Beld, E/23, 64). 1890'lı yıllarda, Bursa'daki Tulumbacıların 8 takımı olduğu Belediye Arşivi belgelerinden anlaşılmaktadır. Yarı sivil bir kuruluş olan Tulumbacılığın, bu tarihlerde resmi bir göreve dönüştüğü görülmektedir. Belediye'den, Tulumbacılar yardım yapıldığı görülür (KA, Beld, E/5, 988). Nitekim 1894

yılında tulumbacılık yapanların 355 kuruş maaşla çalıştıkları anlaşılmaktadır (KA, Beld, E/29, 1558).

Sokak Aydınlatmaları

Meşrutiyet döneminde, hem sokakların aydınlatılması, hem de konutların aydınlatılması için yaygın olarak gaz kullanımına başlandığı görülür. Bu gelişme sonunda Belediye, hem kendi ihtiyaçları, hem de Bursalıların ihtiyaçları için gerekli gazlar için depolar oluşturmaya başlamıştır. Bu amaçla, atıl durumda bulunan Demirtaşpaşa Hamamı başta olmak üzere bazı binalar Gazhane yapılmıştır (KA, Beld, E/32, 112).

Bursa Belediyesi, şehrin aydınlatılması için yoğun bir çalışma içine girmişti. Bursa'da elektrik şirketinin kurulması ve elektrik fabrikasının açılmasıyla kentin cadde ve meydanlarının aydınlatılması önem kazanmıştır. 1905 yılında yeni açılan caddenin aydınlatılması konusunda Belediyenin yaptığı çalışmalar dikkat çekicidir (KA, Beld, E/19, 56). Ayrıca, başta resmi kurumlar olmak üzere, oteller ve bazı özel konutların da elektrik almak için çalıştıkları görülür.¹⁰ ancak Bursa'ya elektrik 1909 yılında gelmişti. Bursa'nın yeni elektrik tesisatı, mukavele gereğince, 1925 yılının Ocak ayında tamamlanmıştır (Arkadaş, 15 Teşrinisani 1925).

Telgraf hattı ilk kez 1863 yılında gelmiş. 1870 yılından sonra kullanılmaya başlamış. İlk postane de 1879 yılında faaliyete geçmiştir.

Bursa'da Yeni Yapılar

Bursa Saat kulesi 1861-7 yıllarında yapılmıştı. (Kaynar 2000:155) 1905 yılında ise yenisiyle değiştirilmişti. Sokaklara numara verilmesi İstanbul Pera'dan sonra Bursa'da gerçekleşmişti. (St. Laurent 1989:131)

Bursa evleri genellikle iki katlıdır. 1926 yılında Bursa'daki binaların durumu şöyledir: Özel şahıslara ait 13.015 ev vardı.⁹ Bunlardan sadece 15'i kâgir, diğerlerinden 200'ü yarım kâgir, 12.800'ü ise kerpiçti. Bu binalardan 61'i belediye ve devlete aitti. Bursa'daki konutlardan 11.161'i Müslümanlara, 1.786'sı ise Gayrimüslimlere, 8 ev de yabancılara aitti. Oysa bu tarihte çok az Yahudi dışında Bursa'da Gayrimüslim yoktu. Olasılıkla kenti terk eden Gayrimüslimlerin çoğu evlerini satmaya fırsat bulamamışlardı. Bu tarihte Bursa'da 50 kadar otel ve han vardı. Bunlardan da altısı kâgir, 44'ü kerpiçti. Hanlardan 5'i de Gayrimüslimlere aitti. 50 hamamdan 38'si kâgir olup üçü Gayrimüslimlere aitti (Bursa Coğrafisi 1927: 151).

Bursa'da, kent içinde ilk toplukonut, 1925 yılında gerçekleştiği söylenebilir. "İktisadi hane" olarak anılan bu toplukonutların bir kısmı 25 Ocak 1925 tarihinde ihaleye çıkarılmıştı (Kardaş, 30 Kanunusâni 1925). 1924 yılında yayınlanan bir yorumda, "Mübadil Göçmenleri için hazırlanan Rum Mahallelerinde yapılan onarımlar, "Yapıyor muyuz, Yıkıyor muyuz?" başlığı ile eleştiriliyordu. Binlerce göçmenin boşalttığı evler varken, 1924 yılında konut sıkıntısının çekilmesi çok tuhaftır. Bir hafta içinde evin kirası beş liradan 10 liraya kadar yükselmiş, 20 liraya çıkacağından korkuluyor" (Arkadaş, 29 Teşrinisani 1924).

1926 yılında, Bursa'daki 91 okuldan 21'i kâgir, 5'i yarım kâgirdi. Okullardan sadece ikisi Gayrimüslimlere aitti. Sanırım bunlardan biri Amerikalılara, diğeri de Musevilere aitti. 1926 yılında 202 cami ve mescit vardı. Bunlardan 78'i kâgir, 5'i yarım kâgirdi. Bu tarihte 6 kilise olup dördü kâgir, ikisi kerpiçti. Üç de havra vardı. Havraların tümü kerpiçti. 4.090 dükkândan 462'si Gayrimüslimlere, 23'ü de yabancılara aitti. 666 adet mağazanın da 188'i Gayrimüslimlere, 5'i yabancılara aitti. Dükkânlardan 478'i, mağazalardan 587'si kâgirdi. Olasılıkla Gayrimüslimlere ait olanlar kâgirdi. 1926 yılında Bursa'da 79 imalathane vardı. Altısı kâgir olan bu imalathanelerden sadece dokuzu Gayrimüslimlere aitti. Biri de yabancılardı. 35 fabrikanın da sadece 4'ünün kâgir olması son derece ilginçtir. Fabrikalardan 19'u Gayrimüslimlere, 3'ü yabancılara aitti. 1926 yılında Bursa'da iki banka şubesi vardı. Bunlardan biri kâgir, diğeri kerpiçti. Bankalardan biri yabancılara aitti. Bunlar Osmanlı Bankası ile Ziraat Bankası olmalıdır. Bu yıllarda Bursa'da 24 un fabrikası ve değirmen vardı. Bunlardan 3'ü kâgirdi. 18.441 yapıdan sadece 1.314 yapı kâgirdi (Bursa Coğrafisi, 1927: 115).

Sivil anıtların ve özel vakıf binalarının tümü 1879'dan sonra yapılmıştı. bir hastane, bir tiyatro, bir belediye binası ve bir postane, Hastane hisarın kuzeybatı açısında yer alıyordu.

Ahmet Vefik Paşa arsayı 1864'te satın almıştı ve ilk bina 1868'de, ikincisi ise 1879'da inşa edildi. 1879'da Fransız üslubunda bir tiyatro binası inşa ettirdi ve bu bina Paşa'nın valilikte bulunduğu 1882'ye kadar tiyatro binası olarak kullanıldı. Vefik Paşa 1879'da Belediye binasını inşa ettirdi; bu bina Tanzimat dönemi Belediye yönetiminin ilk binasıydı. Binanın mimarı bölge mimarlarından Kütahyalı Şehbender'di. 1879'da Ahmed Vefik Paşa bütünüyle yeni bir işleve yönelik ve bütünüyle Osmanlı özellikleri taşıyan ilk binalardan birini inşa ettirmişti. Bursa'da aynı biçimde inşa edilmiş ikinci bir bina vardı: Postane binası olan bu bina Ahmed Vefik Paşa Tiyatrosu'nun yanındaydı ve büyük olasılıkla aynı mimar tarafından gerçekleştirilmişti. (Faruku 2000:)

1863 yılında önce, Tanzimat'tan önce Bursa'da sadece 4 resmi bina vardı. Bir Rüşdiye okulu (orta okul), bir idadiye (lise) ve hükümet tarafından biri Abdülmecid'in 1844 yılında ki ziyareti ve diğeri de Abdülaziz'in 1861 yılındaki ziyareti için iki Köşk inşa edilmişti. Vefik Paşa'nın mimari projelerinden sadece bir tanesi Bursa'ya gelişinin ilk döneminde 1863 yılında, yeni şehrin idari merkezi - Hükümet konağı olmuştu. (Paul Dumont ve François Georjon)

Ahmet Vefik Paşa döneminde; kentin ana sokakları genişletilmiş, çıkmaz sokakları kaldırılmıştı. Ulucami'nin güneyinden geçen doğu-batı doğrultusundaki Saray/Atatürk Caddesi genişletildi. Yeniyol/İnönü Caddesini açtı. Setbaşı mahallesiyle, 1878 Rus-Türk savaşı sonrasında, Rusya'dan Rumeli'den gelenlerin yerleşmesi için ızgara plan ilkelerine göre Rusçuk-İntizam-Çırpan mahallerini kurdu. Çekirge köyü merkeze yeni bir yolla bağlanmıştı. Hükümet Caddesi'ni dik kesen Gemlik Caddesi'nin açılmasıyla, hem kent merkezine ulaşım kolaylaşmış, hem de Haussmann'ın Paris'teki uygulamalarına benzer bir biçimde eski anıtların Tanzimat dönemi yapılarıyla ilişkilinmesini sağlamıştı. (Laurent, 1999, s.86-90)

Ahmet Münir Paşa (1891-1897) döneminde; Maksem Caddesi açılmaya başlanmış, Mecidiye Caddesi Maksem'e uzatılmış, Ulucami civarında Ahmet Vefik Paşa döneminde başlanan ve yarım kalan karayolları tamamlanmıştı.

Vali Mümtaz Reşit Paşa (1903-1906) döneminde; günümüzde de yoğun olarak kullanılan ulaşım aksları-Ahmet Vefik Paşa ve Ahmet Münir Paşa döneminde yapımına başlanan- Atatürk (Mecidiye) Caddesi, Fevzi Çakmak-Santral Garaj bağlantısı, Cumhuriyet (Hamidiye) ve Altıparmak (Çakırhamam, Stadyum arası) Caddeleri açılmıştı. Fevzi Çakmak/Maksem, Stadyum, Cumhuriyet ve Kurtuluş Caddeleri gibi, Yeşil-Setbaşı, İpekçilik ve Kayhan Çarşısı ızgara plan sistemle tasarlanmıştı.

Kapan Han'ın bir bölümü yol açma çalışmalarında yıkılmıştı. İnönü Caddesi'nin doğusunda Yeni Tahtakale ve Kanberler Hanları ile birçok anıtsal yapı sınırları çizilen merkezin dışında kalmıştı. Cumhuriyet Caddesi'nin açılmasıyla Tahıl Han ikiye bölünmüş, Perşembe Hamamı ve Pirinç Han'ın köşeleri, Suphi Bey haritasında görülen Eski-Yeni Han ve Karacabey Hanları'nın bir bölümü yıkılmıştı. Maksem'den Şehreküstü'ne inen Mecidiye Caddesi'nin açılması sırasında İpek Han'ın doğu kanadı yıkılmış, 1958 yangını sonrasında yeniden tamamlanmıştı. Mudanya ve Kepezler Hanları bu caddenin kuzeyinde kalmış, sonraları Haşim İşcan Caddesi'nin açılması sırasında Kepezler Hanları'ı da (1970) ortadan kalkmıştı. Ancak günümüz açısından daha da önemlisi, bu aksların zaman içinde yeni yıkıcı etkilerle karşı karşıya kalacağı kaçınılmazdır.

Cumhuriyet Döneminde Şehirleşme

3.12.1938 tarihi bir arşiv belgesinde, Bursa imar planının Prost tarafından veya proje yarışması açılarak yaptırılması istenmektedir. (BDA, Dos: 8320, Kod: 30..10.0.0, No: 81.534..5) İstanbul'u planlamakta olan Henry Prost'a yeni bir plan yaptırılma gereği duyulmuş, böylece 1940 yılı Prost Planı ortaya çıkmıştı. Prost planı, bir yandan kentin yollarını motorlu araçlara uygun hale getirmeyi amaçlıyor, diğer yandan Bursa ovasını bir ölçüde yerleşmeye açıyordu. (Kuşdil, 1993; 201) Prost Planında, Gemlik yolu üzerinde bir bölümün sanayiye ayrılması öngörülmüştü. Darmstad, Gazcılar, Fomara ve Atatürk Caddeleri bu plan kararlarına göre açılmıştı.³

³ "10 Kasım 1941 tarihinde ise, Bursa imar planına göre açılacak meydana kalan Hazine ve Özel idareye ait arsaların parasız olarak belediyeye verilmesi istenmişti." (BOA, Sayı: 2/16781, Dos: 82-169, Kod: 30.18.1.2, No: 96.90.5)

Bursa'nın ilk planı 1941'de Henry Prost'a hazırlanmıştı. "Prost Planı"nın ana hedeflerinden biri yolların genişletilmesiydi. Ovanın verimsiz bölümlerinin yerleşime açılması, eski konut alanlarının daha sağlıklı hale getirilmesi, Çekirge'nin bir kaplıca ve turizm bölgesi olarak genişletilmesi planın önemli kararlarındandı. Prost Planı'nın da istasyonu Gemlik yolu ile İstiklal Caddesi arasında bulunan bir demiryolu güzergahı gösterilmiş, demiryolunun güneyinde Gemlik yolu üzerinde bir sanayi bölgesi kurulması düşünülmüştü. Daha sonra Necmi Ateş tarafından 7 pafta hazırlanmıştı.

Doğu-batı arasındaki uzaklık 10 km iken ovada kuzey- güney aksında 2 km'lik bir yerleşim alanı bulunmaktaydı. Kentin ana eksenini oluşturan Atatürk Caddesi'ndeki Vilayet, Defterdarlık ve Adliye binaları 1925 yılından sonra yapılmıştı. 15 Mayıs 1940 yılında halkevinin yeni binası tamamlanmıştı. Böylece kentin kültürel etkinlikleri de bu caddede toplanmış ve Bursa'da doğuda İnönü Caddesi, kuzeyde Cumhuriyet Caddesi, batıda Fevzi Çakmak Caddesi ve güneyde Atatürk Caddesi ile sınırlandırılan bir ticaret ve kültür merkezi oluşmuştu.

Fransız Henri Prost'un 1941 yılında tamamladığı Bursa planında; yolların genişletilmesi, ovanın verimsiz bölgelerinin yerleşime açılması, Haşim İşcan Bursa valiliği sırasında Atatürk Caddesi'nin Ulucami ile Çakırhamam arasındaki bölümünü genişleterek, trafiği rahatlatmıştı. Ana caddeleri asfalt kaplatmıştı. Maliye (Yeşil Vergi Dairesi) ve Ticaret Lisesi binalarını yaptırmıştı.

Kent içindeki sanayinin belediye kararı ile kentin kuzeyine taşınmıştı. 1950'lerin başında özellikle Bulgaristan'dan gelen göçmenler Bursa-Mudanya yolu üzerinde Acemler Bölgesi'nden hemen sonra kendileri için yeni kurulan Hürriyet Mahallesi'ne yerleştirildi. Sonraki yıllarda Merinos Evleri'nin (İşçi Konutları) Merinos Fabrikası yakınındaki göçmen evlerinin kuzeyinde kurulması da kentin kuzeye açılma eğiliminin bir belirtisiydi. İlk "gecekondu"laşma da bu dönemde gerçekleşmişti.

İstanbul'u planlamakta olan Henry Prost'a yeni bir plan yaptırılma gereği duyulmuş, böylece 1940 yılı Prost Planı ortaya çıkmıştır. Prost planı, bir yandan kentin yollarını motorlu araçlara uygun hale getirmeyi amaçlıyor, diğer yandan Bursa ovasını bir ölçüde yerleşmeye açıyordu. (Kuşdil, 1993; 201) Prost Planında, Gemlik yolu üzerinde bir bölümün sanayiye ayrılması öngörülmüştü. Darmstad, Gazcılar, Fomara ve Atatürk Caddeleri bu plan kararlarına göre açılmıştı.

Bursa'nın ilk planı 1941'de Henry Prost'a hazırlanmıştı.⁴ "Prost Planı"nın ana hedeflerinden biri yolların genişletilmesiydi. Ovanın verimsiz bölümlerinin yerleşime açılması, eski konut alanlarının daha sağlıklı hale getirilmesi, Çekirge'nin bir kaplıca ve turizm bölgesi olarak genişletilmesi planın önemli kararlarındandı. Prost Planı'nın da istasyonu Gemlik yolu ile İstiklal Caddesi arasında bulunan bir demiryolu güzergahı gösterilmiş, demiryolunun güneyinde Gemlik yolu üzerinde bir sanayi bölgesi kurulması düşünülmüştü. Daha sonra Necmi Ateş tarafından 7 pafta hazırlanmıştı.

Doğu- batı arasındaki uzaklık 10 km iken ovada kuzey- güney aksında 2 km'lik bir yerleşim alanı bulunmaktaydı. Kentin ana eksenini oluşturan Atatürk Caddesi'ndeki Vilayet, Defterdarlık ve Adliye binaları 1925 yılından sonra yapılmıştı. 15 Mayıs 1940 yılında halkevinin yeni binası tamamlanmıştı. Böylece kentin kültürel etkinlikleri de bu caddede toplanmış ve Bursa'da doğuda İnönü Caddesi, kuzeyde Cumhuriyet Caddesi, batıda Fevzi Çakmak Caddesi ve güneyde Atatürk Caddesi ile sınırlandırılan bir ticaret ve kültür merkezi oluşmuştu.

Fransız Henri Prost'un 1941 yılında tamamladığı Bursa planında; yolların genişletilmesi, ovanın verimsiz bölgelerinin yerleşime açılması, Haşim İşcan Bursa valiliği sırasında Atatürk Caddesi'nin Ulucami ile Çakırhamam arasındaki bölümünü genişleterek, trafiği rahatlatmıştı. Ana caddeleri asfalt kaplatmıştı. Maliye (Yeşil Vergi Dairesi) ve Ticaret Lisesi binalarını yaptırmıştı.

93 Göçleri ve Kentleşme

⁴ 3.12.1938 tarihi bir arşiv belgesinde, Bursa imar planının Prost tarafından veya proje yarışması açılarak yaptırılması istenmektedir. (BDA, Dos: 8320, Kod: 30..10.0.0, No: 81.534.5) 10 Kasım 1941 tarihinde ise, Bursa imar planına göre açılacak meydana kalan Hazine ve Özel idareye ait arsaların parasız olarak belediyeye verilmesi istenmişti. (BOA, Sayı: 2/16781, Dos: 82-169, Kodu: 30..18.1.2, No: 96.90..5)

1877-78 Rus Savaşı sonrasında da, Bursa'ya çok sayıda göçmen akını olmuştur. Bu tarihte sadece Rusçuk'tan 30 bin göçmen Bursa'ya gelmiştir. Vali Ahmet Vefik Paşa tarafından, planlı olarak yerleştirilen bu göçmenler; yine Hoca Hasan, Rusçuk, İntizam mahallerini kurmuşlardır. Kazan'dan gelenler, Molla Arap, Kırım' dan gelenler Alacahırka, Kafkasya'dan gelenler Yıldırım semtine yerleştirilmiştir.

Kurtuluş Savaşı öncesinde; Kırım'dan, Kafkasya' dan, Bosna ve Rumeli'nden gelen göçmenler oldukça fazla idi. Kurtuluş Savaşı sonrasında, Bursa'daki Ermeni ve Rumlar kenti terk ederken, yerine mübadele (değişim) ile birlikte, Yunanistan, Bulgaristan ve Yugoslavya' dan göçmen akınına uğramıştır.

1950'li yıllardan sonra da, Türk Hükümeti ile Bulgaristan arasında yapılan anlaşma sonucu çok sayıda Bulgaristan göçmeni Bursa'ya yerleşmiştir. Bu göçmenler ise, Bursa'da Hürriyet ve Adalet Mahallelerini kurmuşlardır.⁸

Kurulan sanayi tesisleri nedeniyle, 1970'li yıllardan başlayarak Anadolu'dan büyük bir göçmen akınına uğrayan Bursa, özellikle son on yılda, Gürsü ile Görükle'ye dek gecekondularla adeta birleşmiştir. Ovada ise kent, Demirtaş'a kadar sanayi tesisleri ve biçimsiz yapılarla dolmuştur. 1967 yılında Bursa'da 13.684 gecekondulu bulunuyordu. Gecekondulu önleme bölgesi olarak, Ucuz Mesken (Ertuğrulgazi) de yapılan toplu konutlar, gecekonduların yapımını engelleyememiş olup kent plansız şekilde gelişmesini sürdürmüştür. Eski Bursa'daki tarihsel ev ve yapılar ise her geçen gün yokolmaktadır.

1960'larda Bursa'da Organize Sanayi Bölgesi (OSB) kuruldu. 1970'lerin başında da Otomotiv Sanayi Bursa'ya yerleşti. OSB kentin batısında Mudanya yolu üzerinde, 14km uzakta kurulmuştu. Sanayi alanları genellikle kentlerin gelişiminde bir çekim merkezi oluşturmasına karşın Bursa'da bunun tersine bir eğilim görülmüştür. kent doğuya, kent merkezine ve merkez çevresindeki küçük üretim birimlerine doğru gelişmiş ve buralarda gelişmiştir.

1971'de yeni Yalova Yolu üzerinde Tofaş kurulmuş, buna bağlı olarak gelişen bazı yan sanayi ve küçük üretim birimleri de bu yol boyunca sıralanmıştır. Tofaş'ın ve küçük üretimin yer seçimi kentin ovaya yayılmasını hızlandırmıştır.

Sonuç

İnsanlık tarihinde yüzyıllar boyunca bir arada yaşamın kuralları konulmaya çalışılmıştı. Bu tarihsel süreçte insanlığın ilişkilerine ve çatışmalarına en fazla sahne olan alanlar ise kentler olmuştu. Kentler devingendir ve politik süreçler onların yansımalarıdır.

Kent planlama kısaca, toplumların yaşadıkları mekânların, sosyal, ekonomik, çevresel ve fiziksel açıdan geleceğe nasıl taşınacağına ve gelecekte nasıl olacağına karar verilmesi olarak ifade edilebilir.

Kent planlama kavramı, Batı Avrupa'sında 19. yüzyılda endüstri devriminin getirdiği sağlıksız yaşam koşulları ile birlikte yoğun olarak üzerinde düşünülen ve sağlıksız koşullara karşı ortaya çözüm önerilerinin atıldığı bir dönemde varlığını güçlü bir biçimde göstermişti.

Genel Kaynakça

Abdülkadir, *Bursa Tarihi Kılavuzu*, Hüdavendigâr Vilâyeti Matbaası, Bursa 1327

Ahmet Rıza Bey'in Anıları, İst. 1988

Akbulut, Ruknettin, *Herşeyi ile Bursa*, İst. 1957

Aktar, Ayhan "Bursa'da Ekonomi" *Bir Masaldı Bursa*, İst. 1996, ss.119-145

Ali Asaf Hüdavendigâr Vilayeti Coğrafya ve Ahval-i Umumiyesi, Bursa Vilayet Mat. 1308

Arıkan, Zeki "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bursa" *Toplumsal Tarih*, (Ekim 2001) Sayı 94, s.13-21

Aslanoğlu, Rana A. *Kent, Kimlik ve Küreselleşme*, Bursa 1998

Ayni, Mehmet Ali *Hatıralar*, İst. 1945

Batkan, Önder "Bursa Kentsel Gelişim ve Planlama Süreci" *Bir Masaldı Bursa*, İst. 1996, ss.247-261

Baykal, K. *Bursa ve Anıtları*, İstanbul 1982

Baykal, Kazım, *2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi*, Bursa 1976

Berkes, Niyazi *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İst. 1978

⁸ Cenubu Marmara Havzası- Bursa Vilayeti Coğrafisi, İst, 1927, s.90

- Canubu Marmara Havzası**, Bursa Vilayeti Coğrafisi, Haz. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti Coğrafya Encümeni, İst. 1927
- Ceyhan, Mümin** "Bursa'da Elektrğin Tarihçesi" *Bursa Defteri*, Haziran 1999, ss.109-115
- Çadırcı, Musa** *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara 1991
- Ergenç, Özer** XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu
- Erder, L.** "Bursa İpek Sanayinde Teknolojik Gelişmeler" ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı Ank. 1978
- Üzerine Bir Araştırma, Basılmamış Doçentlik Tezi, Ank. 1977
- "Osmanlı Şehrindeki 'Mahallenin' İşlev ve Nitelikleri Üzerine" *Osmanlı Araştırmaları*, IV, 1984: ss.71-78
- "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler" *VIII Türk Tarih Kong. Bil: Ank. 1981: ss.1265-1274*
- Faroqhi, Suraiya** "Ortak İlişkilerle Özel Evler Arasında XVIII. Yüzyıl Bursa İşyerleri" *Bir Masaldı Bursa*, İst. 1996, ss.97-105
- Galati, Avram** "Bursa'nın Fethi Ve Museviler" *Yeni Mecmua*, Bursa 1924
- Genç, Mehmet**, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İst. 2000
- Hayrullah Efendi Seyahatnamesi** (İ.H.Danişmend) "Üç Bursa" *Yapı ve Kredi Bank. Broşürü* İst. 1948, ss.39
- Hızlı, Mefail** "Bursa'da Eski Devrin İlköğretim Okulları" *Bursa Araştırmaları Dergisi*, (2003/2) s.26
- İbnülemin İnal, Mahmut Kemal** *Son Sadrazamlar*, 4 cilt, ss.1982
- Kaplanoğlu, Raif** *Seyahatnamelerde Bursa*, İst. 2000 (N.Günaydın'la birlikte)
- Karal, E. Ziya** *Osmanlı Tarihi*, T.T.K yayını, 4 cilt
- Laurent, Beatrice** "Ahmet Vefik Paşa ve XIX. Yüzyıl Sonlarında Bursa'nın Yeniden Biçimlendirilişi" *Bir Masaldı Bursa*, İst. 1996, ss.105-119
- Lewis, Bernard** *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK, Ankara 1984
- Lowry, W. Heath** *Seyyahların Gözüyle Bursa*, İst. 2004
- Mağmumi, Şerafettin** *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları* (Çev. C.Kaya), İst. 2001
- Mehmet Tevfik** (Biren), *II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, C.I, (Çev. F.R.Hüzmen) İst. 1993
- Mehmet Ziya**, *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, İstanbul 1328
- Naciye Neyyal**, *Mutlakiyet Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*, (F.R.Hürmen) İst. 2000
- Öztaş, Beynaz-Halil** *Bursa İli Çevre İncelemesi*, Ank. 1969
- Pınar, İlhan** Gezinlere göre 18. yüzyıl ve Cumhuriyet'in ilk Yıllarında Bursa" *Tarih Toplum*, 1994, ss.27
- Sadrazam Sait Ali Paşa**, *Anılar*, İst. 1977
- Sarc, Ömer Celal** "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat-1*, Ank. 1999
- Shaw, Bernard** *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türk Tarihi*, İst. 1982
- Sözen, Metin** "Bursa'nın Çağrısı" *Arkitekt*, (1995) S:432, ss.32-35
- Şeker, Nesim** "Endüstrileşen Bursa'nın 145 Yıllık Tarihi" *Bursa Araştırmaları Dergisi*, (2003/2) s.58
- Şerif Paşa**, *Bir Muhalifin Hatıraları/İttihat ve Terakki'ye Muhalefet*, (Hz. A.Özalp), İst. 1990
- Quataert, Donald** *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (Çev. T.Güney), İstanbul 1999
- Tekeli, İ.**, "Türkiye'de Kent Planlamasının Tarihsel Kökleri" Gök, T. Türkiye'de İmar Planlaması, ODTÜ Mimarlık Fak. Yayını Ank. 1980
- Tekeli, İ.** Kent Planlaması Konuşmaları, TMMOB Mimarlar Odası Yay. İst. 1991
- Türkcan, Ergun** "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa" *Tarih ve Toplum*, No. 24, İst. 1985, ss.388
- Uğurlu, Nilüfer** "90 Yıl Önce Bursa'da Belediye", *Bursa Defteri*, Sayı. 2, Bursa 1999
- Üsküdari, Faruk** *Eski Bursa'dan Notlar*, Ankara 1972
- Veled Çelebi** (İzburak), *Hatıralar*, İst. 1946